

צחי וייס

גמולה והגולם

על שיחותיהם המשוערות של שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו

לשם ידידי ומורי אבידב ליפסקר
תלמיד חכם שנמצא בקרבנו.

א. הקדמה

בין גרשם שלום ובין ש"י עגנון התקיימה מערכת יחסים חברית קרובה שנמשכה למעלה מחמישים שנה. ראשיתה בגרמניה בזמן מלחמת העולם הראשונה ואחריתה בירושלים עם פטירתו של ש"י עגנון בשנת 1970. מנקודת מבט מבודחת מעט, תיאר שלום את ההיכרות הראשונה בינו לעגנון במילים האלה:

בספרית הקהילה היהודית בברלין, שהייתי מבקר בה תכופות, ראיתי פעמים רבות אדם בסוף שנות העשרים, צנום ורזה ותנועותיו מכווצות ומכונסות וביישני בכל הליכותיו, שהיה מגלגל עד אין-סוף בכרטיסיה של הקטלוג העברי [...] לאחר זמן כשנתודעתי אליו, שאלתיו, מפני מה התמיד כל-כך בקטלוג של הספרייה, ועדיין אני זוכר את תשובתו. הוא העמיד פנים של מי שאינו יודע לשאול וענה: 'חיפשתי ספר, שאולי לא קראתי עדיין'.¹

במהלך השנים רקמו ביניהם עגנון ושלום מערכת יחסים קרובה מאוד: תחילה תרגם שלום כמה מיצירותיו של עגנון לגרמנית² ואף כתב מאמר על אחת מהיצירות שתרגם,³ בהמשך, עת

1 גרשם שלום, דברים בגו, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 463.

2 S.J. Agnon, "Die Geschichte von Rabbi Gadiel dem Kinde. Aus dem Hebräischen: ראו: Manuskript übertragen von Gerhard Scholem", *Der Jude* 5 (1920-1921), pp. 31-34; S.J. Agnon, "Zwei Erzählungen, Aus dem Hebräischen übertragen von Gerhard Scholem", *Der Jude* 8 (1924), pp. 231-238; S.J. Agnon, "Aufstieg und Abstieg, Aus dem Hebräischen übertragen von Gerhard Scholem", *Der Jude* 8 (1924), pp. 38-57

3 גרשם שלום, "מקורותיו של מעשה רבי גדיאל התינוק בספרות הקבלה", בתוך: לעגנון ש"י, דברים על הסופר וספריו, עורכים: אפרים א' אורבך ודב סדן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 289-305.

גרו שניהם בירושלים, הרבו להיפגש ולשוחח ונחשבו חברים קרובים. בשנת 1949, בעקבות הנזק שנגרם לביתו של עגנון במלחמת השחרור, עבר עגנון להתגורר בביתו של שלום שנסע לשנת שבתון.⁴ לאור עובדות ידועות אלו, מפתיע שמעט מאוד מחקרים דנו באופן מעמיק בקשרי הגומלין האינטלקטואליים שביניהם, קשרים העשויים לזרוע אור מעניין על יצירתם.⁵ הסבר אפשרי להעדרן של עבודות על נושא זה הוא ההפרדה הסטראוטיפית הקיימת בין עולם המחקר של גרשם שלום ובין היצירה האמנותית-הספרותית של ש"י עגנון. שלום ועגנון נדמו כשני בעלי אומנות נפרדים שדרכיהם נפגשו במישור החברי, אך בגלל השוני המהותי שבין תחומי עיסוקם לא מצאו החוקרים טעם לבחון באופן מעמיק את ההשפעה של האחד על תחומי היצירה של חברו. להבחנה דיכוטומית זו שבין היוצר ובין החוקר תרמו גם דברים שאמר גרשם שלום בריאיון לז'ן מירון, בהם תיאר שלום את הפער הקוגניטיבי שהתקיים בינו לבין ש"י עגנון ככזה שאינו ניתן לגישור:

הוא [=עגנון] לא היה מסוגל ולא היה מוכן לנהל שיחה על איזה נושא שהוא במושגים מופשטים. אלא בסיפורים, במשלים. אתה החילות לדבר עם עגנון על עניינים שבמושגים – ועגנון העביר מיד את הנושא של השיחה מתחום ההפשטה ל-אני אספר לך סיפור; אני אספר לך מעשה. הוא חשב בתמונות הוא לא חשב במושגים...בספריו החשובים והנפלאים ביותר לא תמצא אלא לבוש סיפורי למה שיש לו לומר... עגנון הצליח להביע את הכל – בדרך לגמרי לגיטימית – בצורה של אדם החושב בתמונות.⁶

המנסה לנתח את טיב מערכת היחסים שבין עגנון לשלום, כפי שהיא עולה מתוך דבריו של שלום, ימצא כי היא התקיימה בשני מישורים מקבילים: לשני אישים אלו לא הייתה שפה אינטלקטואלית-מושגית משותפת, כאשר על שאלותיו המופשטות של האחד ענה האחר במשלים ותמונות.

בשונה מהנחה המפרידה בין הסופר לבין החוקר, ניסיתי לאחרונה להראות כיצד, לשם דוגמה, השפיעו מחקרי השבתאות של שלום על יצירתו של עגנון.⁷ במחקרים הרבים שייחד לנושא, ביקש שלום להציג את התנועה השבתאית ואת שלוחותיה כזרם מזרמיה של היהדות, והתנגד להצגתה כתנועת כפירה הראויה לגינוי. ביצירתו של עגנון, ככל הנראה בהשפעת

4 גרשם שלום, רציפות ומרד: גרשם שלום באומר ובשיח, אברהם שפירא (עורך), תל אביב תשנ"ה, עמ' 78-79.

5 על היחס שבין גרשם שלום לש"י עגנון בנושאי קבלה ראו: אלחנן שילה, הקבלה ביצירת ש"י עגנון, רמת גן תשע"א, עמ' 21-26; עוד על נושא זה ראו גם: Tzahi Weiss, "Things that Are Better Concealed than Revealed": An Historical Biographical Study of S.Y. Agnon's Attitude toward the Sabbatean Movement and the Traditional Jewish World", *AJS Review* 36 (2012), pp. 103-120

6 שלום, רציפות ומרד (לעיל הערה 4), עמ' 68-69.

7 וייס, לעיל הערה 5.

מחקריו של שלום, ניתן למצוא שינוי קיצוני באופן הייצוג של התנועה השבתאית: מיצירתו המוקדמת של עגנון עולה תמונה של תנועה שבתאית המוצגת כמוקצית מחמת מיאוס, בדומה לדרך שבה יוצגה תנועה זו בספרות המחקר בראשית המאה העשרים. לעומת זאת ביצירתו המאוחרת של עגנון מוצגת התנועה השבתאית כזרם יהודי, אחד מני רבים, שהתקיים במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה – בדומה לדרך שבה הציגה שלום בכתביו. זאת ועוד אחרת, באותו מאמר הראיתי שביצירת עגנון לא זו בלבד שניכר שינוי של גישה ביחס לתנועה השבתאית: מדחייה מוחלטת לקבלה, אלא שעגנון ציטט ביצירותיו מובאות מתוך מחקריו של שלום.

בדברים שלהלן אבקש להמשיך ולבחון את טיב השפעתו של שלום על יצירת עגנון מתוך בחינה של תמה מחקרית שהעסיקה מאוד את גרשם שלום: "הגולם". כפי שאבקש להראות, תפיסתו הייחודית של גרשם שלום את תהליך בריאת הגולם הייתה מוכרת לעגנון והיא השפיעה על דרך עיצובן של כמה דמויות באחד הסיפורים הידועים ביותר שלו: "עידו ועינים"⁸. סיפור זה, שנכתב ככל הנראה בביתו של גרשם שלום באותה שנה שגר בו עגנון, ובייחוד סוגיית היחס שבין גיבורו ד"ר גדעון גינת ובין דמותו של גרשם שלום, נדון בהרחבה בספרות המחקר,⁹ ועשוי להיות מואר בעקבות הדברים להלן באור נוסף.¹⁰

ב. הבריאה המיסטית של הגולם במחקרו של גרשם שלום

אגדת הגולם¹¹ הינה שם כולל למגוון רחב מאוד של אגדות שהעדו המוקדמת ביותר להן היא בסיפור בריאת אדם מלאכותי על ידי רבה בר נחמני, כפי שהוא מובא במסכת

- 8 שמואל יוסף עגנון, "עידו ועינים", בתוך: על "עידו ועינים", עד הנה, ירושלים ותל אביב תשכ"ז. נכתבה ספרות מחקרית ענפה, וראו להלן הערה 23.
- 9 היחס בין דמותו של ד"ר גינת ובין גרשם שלום כדמות המייצגת את מדעי היהדות ראו למשל: יואב אלשטיין, עיגולים ויושר: על הצורה המחזורית בסיפור, תל אביב תש"ל, עמ' 103 ואילך; מיכל אורון, "סמלים ומוטיבים קבליים בסיפור 'עידו ועינים' לש"י עגנון", בסמינר 1 (תשל"ז), עמ' 170-172; משולם טוכנר, פשר עגנון, רמת גן תשכ"ח, עמ' 108; צחי וייס, "לדעת מבלי לדעת", ראשית 1 (תשס"ט), עמ' 261-277.
- 10 על אגדת הגולם בסיפור "עידו ועינים" ראו למשל: הלל ויס, עגנון – 'עגונות', 'עידו ועינים': מקורות מבנים ומשמעות, ב, תל אביב תשל"ט, עמ' 71; רומן כצמן, "מיתוס של יצירת המיתוס בעידו ועינים", ביקורת ופרשנות, 35-36 (תשס"ב), עמ' 238-239. גלילי שחר, גופים ושמות: קריאה בספרות היהודית חדשה, תל-אביב תשע"ו, עמ' 187-191, וכן להלן הערה 27. עגנון התייחס לאגדת הגולם בכמה מקומות ביצירתו: בספר סופר וסיפור הוא קיבץ נוסחים שונים של אגדת הגולם: ספר סופר וסיפור, ירושלים ותל-אביב תשל"ח, עמ' 231-232. הגולם מלווה גם את הנובלה "עד הנה" כשהוא מייצג את דמותו של חייל הלום קרב (ש"י עגנון, עד הנה, ירושלים ותל-אביב תשכ"ז, עמ' ה-קז). ועל כך להלן ליד הערה 33.
- 11 על אגדת הגולם נכתבו מחקרים רבים מאוד ושתי העבודות הבולטות ביותר הם הרצאתו של גרשם שלום וספרו של משה אידל: גרשם שלום, "דמות הגולם בהקשריה האדמתיים והמאגיים", בתוך: הנ"ל, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תרגום: יוסף בן שלמה, ירושלים תשמ"א, עמ' 381-422;

סנהדרין שבתלמוד הבבלי.¹² תמה מיתית מרתק זו, אשר פשטה צורה ולבשה צורה במהלך השנים, עניינה את גרשם שלום כבר מגיל צעיר,¹³ והוא ייחד לה את ההרצאה הרביעית במסגרת חוג ארנוס בשנת 1953, תחת הכותרת: "Die Vorstellung vom Golem in ihren tellurischen und magischen Beziehungen"¹⁴. בהרצאה פרוגרמטית זו, הנחשבת עד היום כאחד משני החיבורים המחקריים החשובים ביותר שנכתבו על הגולם, קובע שלום שתי קביעות מעניינות: ראשית, הוא קובע שבדמות הגולם ישנם יסודות אדמתיים – יסודות קמאיים הנובעים מכוחה הבראשיתי של האדמה. שנית, הוא קובע כי בריאת הגולם כפי שהיא מתוארת במרשמים שהובאו בכתבים יהודיים מאשכנז ומצפון צרפת במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה הייתה בראש ובראשונה מיסטית ולא מאגית. כחלק מקביעתו הראשונה על אודות האופי האדמתי של הגולם, אומר שלום את הדברים האלה:

אנו מוצאים במסורות מן המאה השנייה דעה מפתיעה למדי, ש'נפש חיה' שבפסוק 'תוצא הארץ נפש חיה' (בר' א, 24) 'זו רוחו של אדם הראשון'; נפש זו אינה אפוא רוח שהופחה באדם מלמעלה, אלא רוח-האדמה, כוח חיוני השוכן בתוך הארץ וממנה היא נשפעת לאדם. אין לי ספק, אם כי הדבר הוכחש לעיתים קרובות, שדימוי זה קשור לרעיונות גנוסטיים שהיו יהודיים במקורם הראשון.¹⁵

החידוש המחקרי השני של שלום בהרצאה זו הוא, כאמור, כי המרשמים לבריאת הגולם שנפוצו בחוגים יהודיים אשכנזיים, במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה, הינם בעלי אופי מיסטי ולא מאגי. לדברי שלום עיקר כוונתם של המרשמים לא היה ליצור אדם מלאכותי אלא להביא את האדם המשתמש בהם לחוויה מיסטית בעלת אופי אקסטטי. על מנת להבין את האבחנה השנייה של שלום, אבקש להציג את אחד המרשמים המפורסמים ביותר שנכתבו לבריאת גולם בעולם האשכנזי באותה תקופה, מרשם שמוכא בידי ר' אלעזר מוורמס בפירושו לספר יצירה, ולאחר מכן אנתח את הסברו של שלום למרשם. בפירושו של ר' אלעזר מוורמס אנו מוצאים תיאור מפורט מאוד של אופן בריאת הגולם הכולל את טקס

משה אידל, גולם: מסורות מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי, תרגום: עזר מאיר-לוי, ירושלים ותל-אביב תשנ"ו.

12 בבלי, סנהדרין סה, ע"ב.

13 על שיר שכתב שלום על הגולם בהיותו בן שבע-עשרה ראו: Cathy S. Geblin, *The Golem: Returns: From German Romantic Literature to Global Jewish Culture, 1808-2008*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2011, p. 114

14 הרצאה זו יצאה לאור בכתב העת של הכנס: Gershom Scholem, "Die Vorstellung vom Golem in ihren tellurischen und magischen Beziehungen", *Eranos Jahrbuch* 22 (1953), pp. 235-289

15 שלום, פרקי יסוד (לעיל הערה 11), עמ' 386.

מהיסודות המאגיים הקיימים בתרבות היהודית ורואה אותם כנחותים מהמיסטיקה,¹⁹ וכחלק ממגמה זו מנסה להמעט בחשיבותם גם בנושא בריאת הגולם.²⁰ לדעתי אין זה המקרה. לכל הפחות בנושא שבו אנו דנים כעת איני סבור ששלום נרתע מהקביעה שמדובר בפרקטיקה מאגית,²¹ אלא שניתוחיו הפילולוגיים והספרותיים הובילו אותו אל המסקנה כי מדובר במרשמים בעלי אופי מיסטי. שלום הבחין היטב כי מרבית המרשמים שנכתבו בחוגים האשכנזיים בתקופה זו אינם מתעניינים בגולם לעצמו, אין הם מתארים את תכלית בריאתו, קרי – האופן שבו ישרת או יתפקד לאחר בריאתו, וכמו כן אין הם מתמקדים בהפיכתו לחי. שלום ראה כי מרשמים אלו מתמקדים דווקא במלבושיו, במעשיו ובתודעתו של יוצר הגולם. זאת ועוד, בידנינו מצויים מאות רבות של קמעות ומרשמים מאגיים מהעת העתיקה המאוחרת ומימי הביניים, וכל הבקיא במרשמים מפורטים אלו, המתארים מה על המכשף לעשות על מנת שרצונותיו יתממשו, רואה מה רב ההבדל בין מרשם מאגי מפורט ובעל תכלית מעשית לבין מרשמי הגולם הדלים בתיאוריהם ונטולי התכלית.²² נראה אפוא כי מסקנותיו של שלום בנושא זה אינן נובעות מסלידתו מפני היסוד המאגי שביהדות, אלא הן נובעות מפרשנות טקסטואלית סבירה, שניתן כמובן לחלוק עליה.

בדבריי אבקש להראות כי ההבנה הייחודית של שלום את הפרקטיקה האשכנזית של בריאת הגולם, כאירוע המתרחש בתודעתו של בוראו ולא כמעשה מאגי בעל אופי אונטולוגי, עשויה לעזור לנו להבין טוב יותר את טיב היחסים שבין שתי הדמויות המרכזיות בסיפור "עידו ועינים" לש"י עגנון: הד"ר גדעון גינת וגמולה.

ג. גמולה והגולם

הסיפור "עידו ועינים" יצא לאור בשנת 1950, ועורר מיד עם צאתו עניין רב בקרב מבקרים וחוקרים, שראו בו סיפור רב־פנים ואניגמטי הנע על הציר הנמתח בין תיאורים סוריאליסטיים

סג/ד (תש"ן-תשנ"א), עמ' 1305-1306; יוסף במברגר, סיפורי השבחים של חסידי אשכנז: קוי יסוד להגיורפיה היהודית באשכנז בימי הביניים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה, עמ' 112-124.

19 על יחסו המורכב של שלום למאגיה היהודית ראו למשל: גדעון בוחק, "גרשם שלום והמאגיה היהודית", קבלה 28 (תשע"ג), עמ' 141-162; אבריאל בר לבב, "מאגיה בספרות המוסר", תרביץ עב (תשס"ג), עמ' 389-393.

20 ראו למשל בדבריהם של ליבס ובמברגר לעיל הערה 18.

21 ראוי לציין ששלום יצא כנגד חוקרים שהתעלמו מהיסודות המאגיים שבספר יצירה הנקשרים לאגדת הגולם. ראו למשל את דבריו: "פרשנים שונים בימי הביניים ובעת החדשה, שלא נוח להם להכיר במגמות המאגיות של ספר יצירה, ניסו תמיד לפרש או לתרץ את המשנה האחרונה על ידי פירושים דרשניים רחוקים ומתחסדים. אולם צירוף המילים המוזר, 'וצר ועלתה בידו' אינו מתייחס רק להישגיו העיוניים של אברהם, אלא הוא מבליט במפורש את התעסקותו באותיות". (שלום, פרקי יסוד, עמ' 391-392).

22 משה אידל בנספח ז לנוסח העברי של ספרו על הגולם מביא טקסט מאגי ליצירת הגולם, זהו טקסט מפורט מאוד הבנוי במבנה של מתכון מאגי, וקריאה בו מלמדת מה רב ההבדל בין מתכונים מאגיים ליצירת גולם ובין המתכונים המובאים בכתיבהם של חסידי אשכנז. וראו על כך אידל, גולם, עמ' 278-279.

בעלי אופי סימבולי לרמזים דקים בעלי אופי אלגורי. מטבע הדברים ציר זה הוביל כמה מפרשני הסיפור לנסות ולפענח את צפונותיו, ומהצד האחר הוביל חוקרים אחרים להתריע מפני מפרשנות יתר של הסיפור המערערת את יסודותיו האמנותיים.²³

כמה מהשאלות המעניינות ביותר שנדונו בהקשר זה קשורות לדמויותיהם של הד"ר גינת, חוקר שפות ותרבויות עתיקות המתארח בביתם של בני הזוג גרייפנבך ודמותה של גמולה, אשתו של סוחר ספרים בשם גמזו, שמוצאה בתרבות רחוקה, המתאהבת בד"ר גינת שחוקר את תרבותה. את הסיפור כתב, כאמור, עגנון בשנת 1949, אותה שנה שבה התגורר בביתו של גרשם שלום.

בראשיתו של הסיפור מגיע המספר לביתם של ידידיו בני הזוג גרייפנבך ומנסה לברר עמם מיהו הד"ר גינת ששכר חדר בביתם. דמותו המסתורית של ד"ר גינת מלווה את הסיפור כולו, ותשובותיהם של בני הזוג גרייפנבך יותר משהן מלמדות דבר על גינת, מגבירות את סקרנותו של הקורא באשר לטיבה של דמות זו. במהלך השיחה ביניהם מספרת גרדה גרייפנבך שהד"ר גינת שהה רק לילה אחד בחדר ששכר בביתם, וכי הם שמעו קול של אישה המשוחחת עמו בלשון משונה מתוך חדרו:

לאחר שסיפרה הגברת גרייפנבך כל זה חזרה לדבר על הנסיעה. בתוך הדברים אמרה כמין קובלנא, עד כדי כך נטל הדייר שלנו את מוחך, עד שאין אתה שומע מה אנו מדברים. עניתי ואמרתי לה, יתכן. אמרה היא, אל תאמר יתכן אלא אמור אמת נכון הדבר. אמרתי לה, חלילה לי מלחלוק על דבריך. בבקשה ממך ספרי לי על גינת. אמרה היא, כלום לא רמזתי לך שלא שהה בחדרו אלא לילה אחד ובבוקר יצא לדרך. אמרתי לה, ולא אמרת שחזר. ובכן כשחזר מה עשה? – מה עשה, סגר את הדלת וישב מסוגר בחדרו. מה עשה בחדרו, אם צייר את הפירמידות לפי מידתן או אם כתב פאוסט שלישי איני יודעת. תליתי בה עיני והבטתי עליה ארוכות. צחקה ואמרה, לעשותני בלשית אתה מבקש. אמרתי לה, בלשית איני מבקש לעשותך, מבקש אני לשמוע משהו על גינת. אמרה היא, כבר אמרתי לך שמשעה שמסרנו לו את המפתח לא דיברתי עמו. – וכשחזר מה עשה? – כשחזר ודאי עשה אחד מן הדברים שאמרתי לך. איזו מהם עשה לא נדחקתי לדעת.

23 מפורסמת בעניין זה טענתו של ברוך קורצווייל, כי עגנון פיתח מיתוס פרטי שאין בו הכרח אמנותי: "ומכאן יש לטעון כנגד עגנון, שהוא פיתח ממש בשנים האחרונות סיסטמה שלמה של דרכי התחפשויות מסובכות ומפותלות ביותר, שהוא משתעשע בחידות מחידות שונות, שפה ושם אינן הכרח אומנותי, אלא נעשו מטרה לשמה, מעין לשון רזים שבה משוחח המשורר עם עצמו בעשה שהוא מדבר עם הקהל" (ברוך קורצווייל, מסות על סיפורי ש"י עגנון, ירושלים ותל אביב: שוקן, תשל"ל, עמ' 142-143). קובץ מחקרים על "עידו ועינים" ערך הלל ויס במסגרת האוניברסיטה הפתוחה, ראו הלל ויס, עגנון – 'עגונות', 'עידו ועינים': מקורות מבנים ומשמעות, ב, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשל"ט, עמ' 3-358. עוד ראו, למשל: הלל ברזל, 'עוז ועגנון לדעת אשה' 'עידו ועינים': עיון משווה", עיתון 77, 220 (תשנ"ח), עמ' 22-31; כצמון, מיתוס של יצירת המיתוס, עמ' 231-243; ישראל עשהאל, "התשוקה על-פי עידו ועינים", קשת החדשה, 14 (2005), עמ' 7-25; וייס, "לדעת מבלי לדעת" (לעיל הערה 9).

אמר גרייפנבך, גרדה חסרה אותה המדה שנשתבחו בה הנשים. אין בה ממדת הסקרנות ולא כלום. טפחה גרדה באצבעותיה הארוכות והנאות על ידיו השעירות ואמרה, מדה זו נטלת אתה כפליים. ובכן ספר אתה. קרא גרייפנבך בתמיהה, אני? דברים שאינם אף אני איני יודע לספר. אמרה הגברת גרייפנבך, ובכן רוצה אתה שדוקא אני אספר. לא אתה הוא שאמרת הדוקטור גינת ברא לו נערה. צחק גרייפנבך צחוק ארוך ועליו ואמר, יודע אתה למה גרדה מתכוונת, מתכוונת היא לאגדת המשורר המתבודד שכחתי את שמו, שאמורים עליו שברא לו אשה לשרת אותו. מכיר אתה אותה האגדה? אמרתי לו, ר' שלמה בן גבירול הוא, ואם אתה רוצה לדעת סופה של האגדה, כך הוא. נשמע הדבר בין הבריות והגיע אצל המלך. ציוה המלך להביא לפניו את האשה. ראה אותה ונכנסה אהבה בלבו. לא השגיחה היא בו. הלכו והביאו את ר' שלמה בן גבירול. בא והראה לו למלך שאינה בריאה שלימה, אלא חוליות של עץ שמהן נבנתה האשה. אלא מה ענין אגדה זו אצל דוקטור גינת? אמרה הגברת גרייפנבך, לילה אחד ישבנו אני וגרהרד וקראנו בגיטה. נשמע קול והגיעו אצלנו דברים מחדרו של גינת וידענו שחזר גינת מן הדרך והוא יושב בחדרו וקורא בספר. חזרנו וקראנו. חזר הקול. הניח גרהרד את הספר ואמר, הקול קול אשה. עד שאנו תמיהים על גינת שהביא אשה לתוך חדרו תמהנו על לשונה, שלשון משונה שכזו שדיברה האשה לא שמענו מעולם. לחש לי גרהרד ואמר, אין זאת אלא שברא לו גינת נערה והיא מדברת עמו בלשון שלה. יותר מזה יקירי אין לי לספר על גינת. ואם אתה מבקש יותר בקש מגרהרד, שאוהב לשער השערות ולראותן כוודאות.²⁴

דבריהם של גרהרד וגרדה גרייפנבך מעלים כמה סוגיות מעניינות הנקשרות באופן ישיר ועקיף לאגדת הגולם. הד"ר גינת מתואר כמי ששהה בחדרו ועשה פעולות בלתי ידועות המתפרשות על ידי המאזינים מהצד כפלאיות, והאסוציאציה הראשונה שעולה בדעתם של בני הזוג גרייפנבך היא לנוסח של אחת מאגדות בריאת הגולם, הנוסח היחיד המוכר לנו שעוסק בבריאת גולם נשי. זהו תיאור של בריאת הגולם על ידי ר' שלמה אבן גבירול המובא בספר מצרף לחכמה של היש"ר מקנדיא, ר' שלמה דלמדיגו, בזו הלשון:²⁵ "וכן אמרו על ר' שלמה בן גבירול שברא אשה והיתה משרתת לו, וכאשר הלשינוהו למלכות הראה להם שלא היתה בריאה שלמה והחזירה לקדמותה לחתיכות וחוליות עץ שמהם נבנית".²⁶ המובאה הישירה של אחד מנוסחי אגדת הגולם, בסיפורו של עגנון, מרמזת לנו על דרך הבנתו את יסודותיה הרעיוניים של האגדה: בריאת הגולם, בריאתה של אותה דמות אישה פלאית שתתברר בהמשך הסיפור להיות גמולה, נעשית בחדרי חדרים, בין שני אנשים. בני הזוג גרייפנבך מאזינים במקרה למתרחש בחדרו של

24 "עידו ועינים", עמ' שמז-שמח.

25 על סיפור זה והשאלה אם הוא קשור לאגדות הגולם ראו: שלום, פרקי יסוד, עמ' 419; אידל, גולם, עמ' 200; ליבס, גולם בגימטריא, עמ' 1314-1317.

26 ר' יוסף בן שלמה דילמדיגו [יש"ר מקנדיאה], ספר מצרף לחכמה, אודסה: דפוס מ.א. בעלינסאן תרכ"ה, דף י ע"א.

הד"ר גינת, ואולם בריאת דמותה של האישה אינה מיועדת לעיניהם ואינה מתרחשת במרחב הציבור או למענה של הקהילה. זהו מעשה אינטימי שמקיים החכם הבורא בינו לבין עצמו והעד היחיד למעשה הוא היצור המלאכותי הנברא.

השוואתה של גמולה, שאותיות שמה הן אותיות הגולם,²⁷ לדמותו של הגולם, ושרטוט הגולם כמי שנברא או מתקיים בחדר סגור שבו נמצא לבדו המלומד העוסק בידיעותיו הסודיות, ממשיכות לאורך הסיפור. אף שגמולה מתוארת כמי שהתחנתה עם אדם בשר ודם, שני צירים נרטיביים מבקשים לכל אורך היצירה לנתק אותה ממרחב הקיום הממשי. באשר למקורותיה מתוארת גמולה כמי שבאה מעולמות מיתיים – מסופר שהיא בתו של כוהן גדול בעל דמות שמיימית והיא מדברת עמו בלשון ייחודית, כל זאת בתוך סיטואציה פלאית שבה לא קיימת הפרדה של ממש בין האדם ובין הטבע: "עוד לשון אחת היתה לה לגמולה ולאביה. פעמים הרבה מצאתי אותם יושבים בין הערביים. גדי לבן מונח לו על ברכיה של גמולה ועוף השמים מרחף על תלתליו של הזקן, והם מסיחים, פעמים בנחת ופעמים במהירות, פעמים בפנים שוחקות ופעמים בפנים של אימה ואני שומע ואיני מבין מלה."²⁸ בדומה לעברה המיתי של גמולה גם מנקודת מבטו של ההווה הסיפורי היא אינה מצטיירת כאדם ואינה עונה על חוקיות פיזית רגילה, שכן היא מסוגלת להשתחרר מכל מקום שכולאים אותה בו, ונדמית בשל כך כנטולת גוף:

אמרתי לו, מחול לי מר גמזו, שמעתי אומרים שאשתך אינה זזה ממטתה. אמר גמזו, אינה זזה ממטתה. אמרתי לו, והיאך אתה אומר שמצאת את מטתה ריקה. אם אינה יכולה לזוז היאך ירדה ממטתה והיאך יצאה? לחש ואמר סהרהורית היא [...] ואי אתה נועל את הדלת? חייך גמזו כמין חיוך ערומים ואמר, נועל אני את הדלת אמרתי לו, אם אתה נועל בפניה היאך יכולה היא לצאת, אמר גמזו, אפילו תליתי על הדלת שבעה מנעולים ונעלתי כל מנעול ומנעול בשבעה מפתחות וזרקתי כל מפתח בים אחד של שבעה ימים של ארץ ישראל היתה אשתי מוצאת את כולם ופותחת ויוצאת והולכת.²⁹

שרטוט דמותה של גמולה כדמות מופשטת, שמקורותיה עלומים וקיומה בעולם כמעט שאינו בעל נוכחות פיזית, מגיע לשיאו לקראת סיום היצירה, בשעה שגמזו בא לחדרו של גינת ומוצא שם את גינת לומד ואת גמולה עומדת לצדו:

וכאן התחילו הדברים מתבלבלים, ואני תמיה על עצמי שאני זוכר סדר השתלשלותם. שעה קטנה נמשכו הדברים ומה ארוכים הם. אני עומד עם גמזו לפני חדרו של

27 על אותיות שמה של גמולה כגולם ראו: Cynthia Ozick, "Agnon's Anagonisms", *Commentary* (1988), p. 45; 86; איילנה פרדס, אוהבים מוכי ירח: עגנון ושיר השירים בתרבות הישראלית, ירושלים: מוסד ביאליק, תשע"ה, עמ' 161.

28 "עידו ועינים", עמ' פסד.

29 שם, עמ' שנה-שנו.

גינת ודלת החדר פתוחה עד לחציה, ואני מציץ לתוך החדר שהאיר מאור הלבנה, שצימצמה עצמה ונכנסה לחדר. ומשנכנסה לחדר התחילה מרחיבה והולכת עד שנראה כל החדר ומה שבחדר. ראיתי אשה עומדת בתוך החדר ואדם צעיר יושב לפני השולחן וכותב.³⁰

הדרך שבא מתאר הסיפור את גמולה הנמצאת לצדו של הד"ר גינת היא מעניינת מאוד. לפי תיאור זה, גינת וגמולה לא עמדו בקשר ישיר זה עם זה: גינת ישב על כיסאו וכתב סמוך לשולחנו וגמולה נכחה בחדר. יתר על כן האופן שבו נפתח התיאור מלמד על הפלאיות שבה נכנסה גמולה לחדר: לאורך כל הסיפור מושווית גמולה ללבנה,³¹ והנה הלבנה הפלאית, היא גמולה, צמצמה עצמה ונכנסה לחדר. אם נבקש לתאר את הנרטיב הסיפורי מזווית ראייה ריאלית, נוכל לומר כי גדעון גינת ישב בחדרו ועבד את עבודתו המחקרית, וכאשר הוא שקוע בעבודתו נראתה לצדו גמולה המאירה כלבנה. בשונה מהמתח המיני-האישי שקיים לכאורה במשולש האהבים – גמולה, גמזו וגינת, סצנת השיא של הסיפור אינה מייחסת כל ממד ארוטי לתמונה המתארת את גינת וגמולה כשהם לבד בחדר. גינת אינו מתואר כגבר המארח בהיחבא אשת איש וממתיק עמה סוד בזמן הקצר שיש להם יחד, הוא נראה כמי שעובד לבדו ודפיו עמו. דמותה של גמולה מצטיירת במהלך הסיפור כמעין אנימה הנבראת ממחקריו של חוקר שקדן במהלך ניסיונותיו להבין שפות ותרבויות רחוקות. לטענתי, אחד השבילים שהובילו את עגנון להבניית דמות זו של גמולה כגולם היה תובנותיו המחקריות הייחודיות של גרשם שלום. על מנת להבין את היסוד לאבחנה האחרונה ראוי לציין, כי מראשית המאה העשרים ואולי מעט קודם לכן³² הדימוי המקובל של דמות הגולם נשא אופי שונה מאוד מזה שניתן לראות אצל חסידי אשכנז ואשר אותו פירש גרשם שלום. במאה העשרים נקשר הגולם באופן ישיר למהר"ל מפראג, ודמותו של הגולם צוירה כאדם רב כוח ורפה שכל, שנברא על מנת להציל את היהודים. בציור מקובל זה של הגולם עשה עגנון עצמו שימוש נרחב בסיפורו "עד הנה"³³. העובדה שעגנון בוחר לאמץ דימוי שונה לחלוטין של הגולם, הווה אומר של בריאה רוחנית בעלת אופי נשי, אינה יכולה להיחשב כמקרית, ולעניות דעתי נוצרה בתיווך ממחקריו של גרשם שלום.

החוליה האחרונה שעליה אבקש לבסס את ההנחה שמחקריו של גרשם שלום השפיעו על אופן ייצוג דמותה של גמולה בסיפור "עידו ועינים", נוגעת לסיבת מותה. בהמשך הפסקה

30 "עידו ועינים", עמ' שפח.

31 שם, עמ' שפח.

32 על העדות המוקדמת ביותר המקשרת בין המרה"ל מפראג ובין הגולם ראו: Eden Dekel & David Gantt Gurley, "How the Golem Came to Prague", *The Jewish Quarterly Review* 103 (2013), pp. 241-258

33 לעיל הערה 10. על הגולם ב"עד הנה" ראו כעת: Maya Barzilai, *Golem: Modern Wars and their Monsters*, New York: NYU Press, 2016, pp. 114-123

שעסקנו בה עתה, המתארת את שהתרחש בחדרו של גינת בשעה שגמזו נכנס אליו, נרמז שקיים קשר בין מצבה הפיזי של גמולה ובין יחסו של גינת אליה. בשעה שהתכחש גינת לגמולה וקרא לה לשוב אל בעלה, תש כוחה וגמזו נאלץ לתמוך בה: "אמר הבחור, לכי גמולה לכי עם אישך. אמרה גמולה, מואס אתה בי. אמר הבחור, גמולה איני מואס בך איני אלא אומר לך את שעליך לעשות. באותה שעה הלך כחה ממנה, ואילולי גמזו שהחזיק בה היתה נופלת".³⁴ ביתר שאת מתברר לנו הקשר שבין כוחה וחיותה של גמולה ובין יצירתו המדעית של גינת עם סיום הסיפור ותיאור מיתתם המשותפת. בדרך מקרה שומע המספר כיצד מתו גמולה וגינת: על פי השמועה, ראה גינת את גמולה מטפסת על הגג ועלה להצילה, ושניהם נשמטו מהגג ומתו יחד. אולם באפילוג הסיפורי מתברר לנו כי מותם לא היה מקרי, ולא מן הנמנע שהתיאור ששמע המספר לא היה מדויק. בפרק הזמן שבין הליכתה של גמולה מביתו של גינת ובין מותם המשותף שרף גינת את כתביו וכתב צוואה שבה ביקש שלא יוציאו מחדש את ספריו לאור:

לאחר כמה ימים הלכתי אצל הגרייפנבכים להחזיר להם את המפתח. אותו היום באו מטעם השלטונות לבדוק את חדרו של הדוקטור גינת, ולא מצאו חוץ מכלי תשמישו ושני פחים מלאים אפר של ניירות שרופים. קרוב הדבר שאפר זה של כתביו היה. אימתי שרף גינת את כתביו? באותו לילה שהחזיר גמזו את גמולה או באותו לילה שיצא להציל את גמולה ונהרג עימה? מה גרם לו לגינת שחיבל את מעשה ידו וביער בשעה קלה דברים שיגע עליהם שנים הרבה? [...] עוד זאת מצאו בחדרו של גינת, איגרת ביטול שבה מבטל גינת את זכותם של המולי"ם על הוצאת ספריו שלא יחזרו וידפיסו לא את ספר המילים (היינו צ"ט מלים של לשון עידו) ולא את ספר הדקדוק (היינו דקדוק לשון עידו) ולא את ספר ההימנונים העינמיים.³⁵

כתיבת הצוואה בידי גינת ושרפת כתביו סמוך למיתתו המשותפת עם גמולה כמוהם כהכנה מחושבת לסיומה הטרגי של העלילה. על פי הנרטיב הסיפורי, כל עוד ישב גינת בחדרו ועסק במחקריו יצאה גמולה ממיתתה, האירה את חדרו והנעימה בקולה, ואולם ברגע שגירשה גינת ודרש ממנה לשוב לבעלה, הוא גזר כליה על עבודתו המדעית וממילא גם על חייה. חייה של גמולה ועבודתו המדעית של גינת תלויים לחלוטין זה בזה. התבוננות על תבנית סיפורו של עגנון מלמדת כי קיימת בו תמונה מעגלית שראשיתה בחדרו הסגור של הד"ר גינת שבו נשמע קולה של אישה מלאכותית, ואחריתו במותה לאחר שהוא שרף את כתביו. לא רחוק אפוא לשער, כי קיים קשר בין תמונה מעגלית זו ובין קביעתו של שלום כי דמותו של הגולם מתמידה בקיומה רק כאשר יוצרה נמצא בתהליך קונטמפלטיבי-מיסטי.

34 שם, עמ' שפט.

35 שם, עמ' שצד.

סיכום

בסיפור "עידו ועינים" שזורים יחד עשרות רבות של חוטים, קצתם בעלי אופי סימבולי וקצתם בעלי אופי אלגורי, והם יוצרים יחד רקמה עשירה ועדינה של אחד הסיפורים היפים בתולדות הספרות העברית בת זמננו. מטרת מאמר קצר זה לא הייתה אלא להצביע על חוט אחד מאותם החוטים, שצבעו הוענק לו, ככל הנראה, במפגש האינטלקטואלי שבין גרשם שלום ובין ש"י עגנון.

מערכת היחסים שבין גרשם שלום ובין ש"י עגנון נמשכה לאורך למעלה מחמישים שנה, ויש בידינו ידיעות מועטות בלבד בנוגע לתוכן שיחותיהם של שני אישים אלו בזמן הממושך שבילו יחד. עם זאת, אני חושב כי סביר מאוד להניח כי השניים סיפרו זה לזה על עבודתם הספרותית מזה והמדעית מזה, תוך שכל אחד מהם קולט את דבריו של האחר ומעבדם בדרך המתאימה לו.

בספרייתו של עגנון מצאתי את תדפיס הרצאתו של שלום שניתנה בחוג ארנוס שיצא לאור ארבע שנים לאחר שהתפרסם הסיפור "עידו ועינים". על התדפיס הקדשה של שלום לעגנון ובתוכו סימונים שסימן לעצמו עגנון בשעה שקרא את המאמר. אין בתעודה זו, המאוחרת לפרסום סיפורו של עגנון, כדי לזרוע אור על ידיעותיו של עגנון קודם שכתב את "עידו ועינים" אך היא מדגימה יפה את מערכת היחסים שהתקיימה בין שני אישים אלו.

